

DRUŠTVO I PROSTOR.
EPISTEMOLOGIJA PROSTORA
DRUŠTVENI PROSTOR I KULTURNOISTORIJSKA ZNAČENJA
Zbornik radova

Urednici zbornika:
Pavle Milenković, Snežana Stojšin i Ana Pajvančić-Cizelj

Recenzenti:
Olga Vladimirovna Nečiporenko, Institut filozofije i prava Novosibirsk, Rusija
Anđelina Svirčić Gotovac, Institut za društvena istraživanja Zagreb, Hrvatska
Milan Ambrož, Fakultet za organizacijske studije, Novo Mesto, Slovenija
Evaggelos Papanagiotou, Aristotle University of Thessaloniki, Greece
Miloš Marjanović, Pravni fakultet Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Radoš Radivojević, Fakultet tehničkih nauka Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Ljubinko Pušić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Pavle Milenković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija

Izdavači zbornika:
Srpsko sociološko društvo ISBN 978-86-81319-07-9
Filozofski fakultet u Novom Sadu ISBN 978-86-6065-345-3
Institut za uporedno pravo iz Beograda ISBN 978-86-80186-11-5

Za izdavače:
Prof. dr Srđan Šljukić
Predsednik srpskog sociološkog društva
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Dekan Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Dr Jovan Ćirić, naučni savetnik
Direktor Instituta za uporedno pravo u Beogradu

Издавање ове публикације финансијски је помогло Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Pavle Milenković
Snežana Stojšin
Ana Pajvančić-Cizelj

DRUŠTVO I PROSTOR

EPISTEMOLOGIJA PROSTORA.

DRUŠTVENI PROSTOR
I KULTURNOISTORIJSKA ZNAČENJA

Zbornik radova

NOVI SAD
2015.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

114(082)
114:930.85(082)

DRUŠTVO i prostor. Epistemologija prostora. Društveni prostor i kulturnoistorijska značenja : zbornik radova / urednici zbornika Pavle Milenković, Snežana Stojšin i Ana Pajvančić-Cizelj. - Beograd : Srpsko sociološko društvo : Institut za uporedno pravo ; Novi Sad : Filozofski fakultet, 2015. - 413 str. ; 23 cm

Tekstovi na srp. i mak. jeziku. - Ćir. i lat. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-81319-07-9 (SSD)
ISBN 978-86-6065-345-3 (FF)
ISBN 978-86-80186-11-5 (IUP)

a) Простор - Филозофски аспект - Зборници b) Простор - Културноисторијско значење - Зборници
COBISS.SR-ID 302308359

SADRŽAJ

UVODNA REČ PRIREĐIVAČA	9
Stefan Janković OSNOVE ARHITEKTONIKE DRUŠTVENOG PROSTORA: KA TEORIJSKOJ ELABORACIJI IZ PRAKSEOLOŠKE PERSPEKTIVE	13
Vladimir R. Kubet Milena M. Krklješ HETEROGENI I HOMOGENI KARAKTERI U DILATABILNOM KONCEPTU DOMA	33
Ljubinko Pušić PROSTOR KAO SOCIOLOŠKA (MEGA)PARADIGMA ILI PROSTOR JE PONOVO U MODI	49
Драган Стефановски ПРОСТОРОТ, ОДНОСОТ КОН СЕБЕ И ДРУГИОТ	65
Љубиша Митровић Драгана Стјепановић Захаријеvски САВРЕМЕНИ БАЛКАН ИЗМЕЂУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ФРАГМЕНТАЦИЈЕ	79
Obrad Samardžić Predrag Živković FLUIDNOST I DESUVERENIZACIJA VREME-PROSTORA U ERI GLOBALIZACIJE	95
Ana Pajvančić – Cizelj PROSTOR KAO ZAJEDNIČKO DOBRO	110

Mira Vidaković Dario Vidaković SOCIOLOŠKI ASPEKTI VIRTUELNOG PROSTORA I SAJBER GRUPA I NJIHOVA ULOGA U SAVREMENOM MARKETINGU	123
Srbobran Branković DIMENZIONIRANJE I PREMERAVANJE DRUŠTVENOG PROSTORA - JEDAN EMPIRIJSKI POKUŠAJ	142
Aleksandar Vukić Marina Perić Kaselj KAPITALISTIČKI POREDAK I SOCIJALNA KONSTRUKCIJA PROSTORA U GLOBALNO DOBA – NACIONALNE DRŽAVE ILI IMPERIJ(I)	156
Milica Božić Marojević MESTO (I) NASLEĐA U PROSTORU PAMĆENJA	169
Jelena Vukočić PROSTOR, SEĆANJE I IDENTITET – ULOGA KOMEMORACIJA U JAČANJU NACIONALNIH KOLEKTIVITETA	183
Milena Karapetrović ZANEMARENI PROSTOR, ZABORAVLJENA TIJELA	195
Jelena Petković Jelena Božilović ANTROPOLOGIJA GRADA: KA MULTIKULTURNOM GRAĐANSTVU	208
Зоран Аврамовић СПСКА КЊИЖЕВНОСТ И ПРОСТОР	222
Срђан Шљукић ТЕРИТОРИЈА И КУЛТУРА: КА РАЗУМЕВАЊУ ОДНОСА СУКОБА И ПРОСТОРА	233

Lucia Gaja Scuteri VPLIV BIROKRATSKEGA JEZIKA NA TELEVIZIJSKI INFORMATIVNI GOVOR V SOCIALISTIČNI SLOVENIJI (1977–1981) – PRELIMINARNA RAZISKAVA	243
Maja Zadel POTROŠNJA ITALIJANSKIH MEDIJSKIH VSEBIN IN (TRANS) KUTLUTNE IDENTIFIKACIJE: ŠTUDIJA PRIMERA SLOVENSKE ISTRE	257
Zorica S. Kuburić Ana R. Zotova PROSTOR I IDENTITET - ZNAČAJ IZGRADNJE ODNOSA POVERENJA MEĐU RELIGIJSKIM I NACIONALNIM GRUPAMA ZA BUDUĆNOST LOKALNOG, DRŽAVNOG I REGIONALNOG PROSTORA	272
Предраг Ђ. Бајић ПОГЛЕД КРОЗ ОЛИМПИЈСКЕ КРУГОВЕ – ИГРЕ КАО ПЛАТ- ФОРМА ЗА ЈАЧАЊЕ МЕКЕ МОЋИ И ШИРЕЊЕ ПОРУКА У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА	287
Svetlana Radović DEČJA UPOTREBA GRADA	304
Зоран Гудовић МЛАДЕ ЖЕНЕ И ПРОСТОР У СВЕТЛУ HARD STYLA	318
Jovana Nikolić KULTNE SLIKE LJUDSKE FIGURE КАО AXIS MUNDI	334
Урош В. Шуваковић ПРОСТОР И ПОЛИТИКА: ПРОМЕНА НАЗИВА УЛИЦА КАО РЕ- ЗУЛТАТ ПРОМЕНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ И ПОЛИТИЧКЕ ЗБИЉЕ - НА ПРИМЕРУ БЕОГРАДА	345

Angelina R. Milosavljević-Ault
PROSTOR RODA I DEKORUMA. INTERPRETACIJE RAFAELOVE
„FORNARINE” I KARAVAĐOVOG „BOLESNOG VANUSA”
UMETNICE SINDI ŠERMAN 363

Ивана Раловић
Љубица Јањетовић
ЖЕНА АНТИЧКОГ ДОБА У ПРОСТОРИМА ЈАВНОСТИ И
ПРОСТОРИМА ПРИВАТНОСТИ ВИЂЕНА ОЧИМА
ГРЧКИХ УМЕТНИКА 374

Jelena R. Redli
МЕТАФОРИЧКЕ ЕКСТЕНЗИЈЕ ПРОСТОРНИХ ЗНАЧЕЊА
У СРПСКИМ ПРЕВОДИМА НОВОГ ЗАВЕТА 387

Глигор М. Самарџић
БИЉЕШКЕ О АНТИЧКОЈ ТОПОГРАФИЈИ ИСТОЧНЕ
ХЕРЦЕГОВИНЕ НА ОСНОВУ РИМСКИХ ИТИНЕРАРА 400

UVODNA REČ PRIREĐIVAČA

Knjiga koju čitalac ima u rukama predstavlja zbornik radova priređenih na osnovu saopštenja izloženih na međunarodnoj naučnoj konferenciji *Društvo i prostor*, održanoj na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 25. i 26. septembra 2015. Zbornik je sačinjen od 28 naučnih radova autora iz pet država. Konferencija je realizovana u saradnji *Srpskog sociološkog društva, Odseka za sociologiju* Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i *Insituta za uporedno pravo* u Beogradu. Finansijsku podršku skupu pružilo je i *Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja*.

U radu konferencije učestvovao je velik broj učesnika, dok je broj pristiglih radova nakon zatvaranja konferencije bio još veći, što govori o izuzetnoj popularnosti ove teme kako u Srbiji tako i u zemljama regiona. Iako je veza između društva i prostora istorijska, strukturna i postoja-na, izvesno je da su savremeni procesi u društvu kao i paradigmatiska pomeranja unutar društvenih nauka, doveli do ponovnog „otkrivanja“ i prepoznavanja prostorne ukorenjenosti različitih društvenih pojava. Na osnovu sadržaja ove knjige može se videti da su problemi vezani za temu konferencije brojni i još uvek otvoreni. Može se isto tako primetiti da je tema razmatrana iz različitih, ponekad divergentnih uglova, ali uvek sa povratkom na osnovnu premisu skupa - društvenu i istorijsku dimenziju kategorija prostora. Ovom konferencijom i zbornikom otvoreno je široko polje za približavanje različitih pristupa proučavanju društvenih aspekata prostora kao i naučnih disciplina koje se bave ovim problemima. Pored sociologije, to su i arhitektura, urbanizam, pravo, demografija, antropologija, filozofija, geografija, književnost i istorija.

U ovoj knjizi objedinjeni su radovi koji razmatraju epistemološke i teorijske pretpostavke odnosa društva i prostora, problematiku vezanu za procese globalizacije i virtuelnog i društvenog prostora, kao i različita kulturnoistorijska i antropološka razumevanja i značenja društvenog prostora/društva u prostoru. Svaka od navedenih tematizacija rasvetljena je iz različitih disciplinarnih uglova, na osnovu čega je očigledno da je o prostoru u društvu/društvenom prostoru nužno raspravljati dijaloški i interdisciplinarno. Polemički karakter mnogih radova u ovoj knjizi, ukazuje na to da se radi o interdisciplinarnoj, „živoj“ i otvorenoj oblasti u kojoj se konfrontiraju različite paradigme i gde je znatno više otvorenih pitanja nego preciznih odgovora.

*Pavle Milenković
Snežana Stojšin
Ana Pajvančić-Cizelj*

MESTO (I) NASLEĐA U PROSTORU PAMĆENJA

Apstrakt: Činjenica da je mesto i „misaona kategorija“ i „konstruisana realnost“ važan je faktor razmišljanja o baštini, koji utiče na njene vrednosti i smisao. Iako fizički aspekt nasleđa čini da ga na prvu loptu vidimo kao nepromenljivo, njegovo značenje, zapravo, nikad nije fiksno, već se dogovara i podložno je promeni. Kao takva, mesta sećanja ne opstaju zbog svoje materijalne predmetnosti, niti samo zbog vlastite estetike ili simbolizma, već, pre svega, zbog aktivne uloge koji imaju u procesu izgradnje kolektivnih identiteta.

Nasleđe je povezano sa semiotičkim pristupom mestima na tri različita načina. Spomenici, objekti, te događaji i ličnosti iz prošlosti, zajedno sa njihovim načinima tumačenja, često su osnovno sredstvo kroz koje mesta kreiraju odvojeni karakterističan identitet. Iz tog ugla posmatrano, novim gradovima nedostaje identitet baš zato što su nemušti u ovom kontekstu. Drugo, čuvajući materijalne predmete prošlosti neizbežno čuvamo i njihove akumulirane poruke. Konačno, kako je nasleđe namerna kreacija vladajuće elite, onda je njegova produkcija efektivni medijum za prenošenje poruka između vladara i onih kojima se vlada.

Iz te perspektive posmatra se i pristup čuvanju i upravljanju disonantnim nasleđem na prostoru bivše Jugoslavije.

Ključne reči: disonantno nasleđe, pamćenje, prostor, bivša Jugoslavija, interpretacija

„Pomisao da poseta istorijskim ostacima približava prošlost, obično je iluzija. Češće biva obratno. Prostor na kojem se nekad nalazio geto u Varšavi budio je, bar u meni, više osećanja nego Aušvic, baš zato što tu nije ostalo ništa....“

...U toj čamotinji, istorijski ostaci nisu sputavali maštu. Ovde se ono dogodilo. Čovek je tu mogao da zamisli, čak iako nije mogao da zamisli kako je bilo biti u svemu tome.“

(Buruma 2002:74)

Mesta u prostoru kao mesta u vremenu

Svaka površina na zemlji koja je ljudskog porekla može biti definisana rečju „mesto“. Bilo da se radi o naseobini, putu, rudniku ili groblju, dakle kako god da te prostorne koordinate nazovemo, podrazumeva se da se one razlikuju po vrsti, veličini i značaju. Upravo tim razlikama se meri opseg njihovog uticaja. Jer nije sve jedno da li je neko mesto status u društvu dobilo na osnovu strateškog položaja, prirodnih resursa ili, pak, jer se smatralo da ima isceliteljske moći.

Kada je mesto materijalna stvarnost, odnosno grad, teritorija ili spomenik koji se može lokalizovati, govorimo o njegovoj stvarnoj topografiji. U drugom slučaju baratamo simbolima, kulturnim proizvodima, kolektivnim praksama koje su potka kolektivnog imaginarijuma. Njima kreiramo mentalnu topografiju, koja nam je poznata onoliko koliko su nam dostupna dokumenta, kolektivna verovanja ili sećanja. Za razliku od realne topografije koja je egzaktna, budući da je određena merenjima, mentalna zavisi od porekla pojedinca, njegovog obrazovanja interesovanja i po svojoj prirodi prilično je subjektivna (Gervas, Rose 2010: 41-47). Slično tome, a opet nešto drugačije, razlaže Alaida Asman, uvodeći razliku između termina „prostor“ i „mesto“. Dok prostor može da se premerava i modelira, tvrdila je, mesta su konkretna i sadrže znanja o prošlosti. Drugim rečima, uz mesta idu i ljudske sudbine, iskustva, sećanja, a pojam prostora sadrži potencijal planiranja koji pokazuje budućnost (Asman 2011: 281). Analogno, ono što je kod Asmanove „prostor“ zapravo je realna topografija, dok je pojam „mesta“ rezervisan za mentalnu topografiju. Naravno, ova podela nije striktna, već se dobrobrano termini prepliću.

Kako bi istražio francuski identitet, Pjer Nora je upotrebio izraz „lieux de memoire“, označavajući njime memorijske podloge i kulturne reference sa identitetskom namenom. Mesta sećanja su, prema Nori, svaki značajni entitet bilo materijalne ili nematerijalne prirode koji će ljudskim delovanjem ili pod uticajem vremena postati simbolički element memorijalnog nasleđa bilo koje zajednice (Nora 1989:7-24). To dalje znači da pamćenje nije efemerno, jer tamo gde je ono nestalo, ostaju mesta sećanja, koja pomažu grupi da se poveže sa sopstvenim korenima. Komemoracije, spomenici, institucije, kulturne prakse ili neki drugi pedagoški sadržaji, sve su to sada mesta sećanja čiji je zadatak da određenu povest prevedu u sadašnjost. Njih Krištof Pomijan naziva evokatorima, pošto postaju značajna tek kada ih pojedinci ili grupe čije sećanje podržavaju ponovo aktuelizuju (Gervas, Rose 2010:5-6).

Mesta sećanja su definisana kao stvarni ili umišljeni entiteti, koji su postali simbolični elementi zajednice, nastali kao rezultat volje čoveka ili proizvod vremena (Manojlović Pintar 2014: 34). Zato neretko imaju i političku funkciju, motivisanu građenjem nacionalne svesti i, posredno, jačanjem države. Postoje dva jasno odvojena modela memorijalnih aktivnosti koja povezuju mesta i nasleđe u službi promocije države. Nekada se podržavaju određene vrste sećanja, kojima se obezbeđuju rituali memorijalizacije benignih tema, ali su ipak češći slučajevi izmišljanja tradicije, prepričavanja istorije, korišćenja nasleđa u svrhu sopstvenog legitimiteta. Konerton to zove namernim izvrtanjem kolektivnog pamćenja od strane države, a u cilju manipulacije. Na njega se nadovezuje i Erik Hobsbom, tvrdeći da su najbezočniji primeri izmišljanja prošlosti vezani za nacionalističke države (više u: Logan, Reeves, 2009). Ovde treba dodati i da je obično grupno pamćenje manje važno od državnog, odnosno propisanog pamćenja, koje organizovano i dozirano, uvek u sklopu nadmoći pamćenja elita nad pamćenjem naroda (Kuljić 2006: 119).

Ali, ne doteruju se samo slike prošlosti nego se i insceniraju mesta sećanja. Obeleženi prostor postaje mesto sećanja, odnosno, mesto značajne prošlosti za grupu, tek kada se unutar grupe dođe do zajedničke svesti da se za njene članove baš na tom mestu desilo nešto toliko značajno, što je neophodno razdvojiti od efemernog određenim simboličnim porukama. Konsenzus, obično, podrazumeva da se takav prostor obeleži spomenikom sa natpisom koji podseća na žrtve, nadajući se neponavljanju. Tek praksom prisećanja, koja odlikuje komemoraciju, dolazi do povezivanja sadašnjosti sa prošlošću. Najrasprostranjeniji primeri insceniranih mesta sećanja svakako su muzeji, koji različitim konstrukcijama pokušavaju da izazovu različita osećanja kod svojih posetilaca (Smith 2006: 216). U njima se ostvaruje neraskidiva veza ličnog iskustva svedoka sa autentičnošću mesta. Sećanje postaje umetnički oblikovano, iako otuđeno, a živu istoriju zamenjuje posredovana.

Pokušavajući da objasni vezu prostora i društva, Anri Lefevr razlikuje 3 nivoa prostora: prostornu praksu (*spatial practice*), reprezentaciju prostora (*representation of space*) i reprezentacijske prostore (*representational space*). Poslednji nivo je u kontekstu našeg istraživanja najzanimljiviji, budući da je oblikovan predmetima kojima upravljaju imaginacija i upotreba, čime im se dodeljuju različita značenja, ne uvek transparentna i jednoznačna. Ovakav prostor uslovljen je državnim i institucionalnim kodiranjem (Potkonjak, Pletenac 2011: 7-24).

Baštinjenje i geneza njegovog značenja

Gotovo da ne postoji termin ili fenomen koji je u direktnoj vezi sa muzeologijom i heritologijom, a da ima toliko različitih definicija i širok dijapazon upotreba kao što je to nekadašnji *patrimonium*. Iako potiče još iz doba rimskog prava u kojem je izvorno označavao imovinu koju su *deca*, prema zakonu, naslednim redom dobijala od roditelja, u domenu koji nas zanima koristi se nešto više od 200 godina, a u poslednjih četrdesetak sve intenzivnije (Poulot 1988: 40-56). Bilo da ga prevodimo kao baštinu, nasleđe, kulturno dobro ili nekim drugim, srodnim terminom, reč je o pojavi koja je starija od vremena kada je za nju skovan konvencionalan, premda još uvek ne i standardizovan naziv.

Logično, postavlja se onda pitanje kada je, kako i zašto *patrimonium* počeo da bude nešto više od onog što se nasleđivalo od oca? Ključni momenat svakako predstavlja Francuska revolucija koja je dovela do modernog shvatanja nacije i javnog interesa, ali temelje tome su sigurno dali prosvetitelji i kulturna i politička klima koja je prethodila prevratu. Konsekventno, formiranjem Luvra, kao prvog besplatnog muzeja otvorenog za sve, baština je dobila ulogu promotera, ali i alata za ostvarivanje nacionalnih ideja i interesa. Time se i dijapazon onoga što se da naslediti, a ujedno je važno i preneti u budućnost, proširio.

Praktično kroz čitav 19. vek termin „nasleđe“ se odnosio na nepokretna dobra i uglavnom se mešao sa pojmom „istorijskog spomenika“. Od sredine pedesetih godina 20. veka, pojam nasleđa je postepeno u svoje značenje inkorporirao materijalne dokaze o čoveku i njegovom okruženju i postao je značajnije širi termin. U njega su vremenom integrisani folklor, industrijsko i naučno nasleđe, pa je tako ovaj koncept počeo da podrazumeva sve prirodne ili delovanjem čoveka napravljene predmete i vrednosti, bilo opipljive ili ne, bez obzira na vreme ili mesto nastanka, te da li su nasleđeni ili prikupljeni. Pored preciziranja materijalnog, odnosno dodirljivog nasleđa, minulo stoleće je zahvaljujući konvenciji UNESCO o zaštiti nedodirljive baštine iz 2003. godine dalo i jasniji pregled toga šta je nematerijalna, to jest nedodirljiva baština.

Jedinstvo u mnoštvu različitih sećanja.

Izazovi zbrinjavanja disonantnih vrednosti sveta oko nas.

Kada govorimo o nasleđu, obično mislimo u kontekstu prošlosti, ali mi s njim interagujemo na dnevnoj bazi. Nasleđe nije samo odlazak u muzej, već i vožnja starim mostom, odlazak na groblje, vašar, davanje

putokaza strancima kroz lokalne topose. Misija nasleđa je tesno vezana sa pojmom gubitka ili nestanka, ali i postojanjem volje da se baština sačuva. Prvi korak u brizi o baštini je njeno prepoznavanje, odnosno ustanovljavanje njene vrednosti. No - ko o tome odlučuje, za koga i na osnovu kojih parametara?

Nasleđe je na nekom svom nivou neizbežno političko pitanje kojim su dominirali uglavnom konzervativni interesi. Britanski sociolog Džon Uri je zapazio da se najviše pamti nasleđe elite ili vladajućih klasa, da se njihove kuće čuvaju kao spomenici od izuzetnog značaja i da to proizvodi jednostranu istoriju koja zapostavlja siromašne i druge grupe koje nisu deo establišmenta (Macdonald 2006: 207). S jedne strane baština podrazumeva promociju saglasne istorije, a s druge strane može biti korišćena da se preispitaju određene postojeće vrednosti od nekih drugih grupa (Smith 2006: 4).

Pejzaž Evrope je u velikoj meri obeležen istorijskim mestima masovnog stradanja, koja su, u odnosu na neutralna mesta sa spomenicima, višeslojna i višeznačna. Kroz topografsko učvršćivanje sećanja, ona ga čine autentičnim i istinitim samim svojim postojanjem. Tradicionalno, ona služe veličanju aktuelne sadašnjosti i uglavnom su usmerena na pamćenje pretrpljenih, ali ne i potisnutih zločina za koje treba preuzeti odgovornost. Pišući o istorijskim reliktima iz kojih proizlazi mnemička energija, Abi Varburg je uveo termin antejske magije traumatskih mesta.¹ To znači da, pored informativne vrednosti (koje poseduju i muzeji i druge institucije nevezane za određenu lokaciju), stvarna mesta određenih događaja imaju sposobnost da čulnim utiskom pojačaju doživljaj (Asman 2011: 289). To nije neobično, budući da su vizuelna iskustva mnogo upečatljivija od onih koja se stiču čitanjem i slušanjem. Pa ipak, ovakva mesta odlikuje određeni paradoks. Njihovim preoblikovanjem u spomen mesta i konzerviranjem zarad autentičnosti zapravo nju neizbežno gubimo. Samim tim što se mesto čuva, neki se njegovi segmenti menjaju. Jer, primera radi, koncentracioni logor ne možemo da sačuvamo u njegovom fizičkom totalitetu i zato sve što je trošno mora da se menja. I u značenjskom smislu ovakvi prostori ne ostaju fiksirani. Protokom vremena, uloge i funkcije logora su se menjale. U nekima od njih su zatvarani kasnije zarobljenici. Dakle, ta su mesta i povesno slojevita i moraju da sadrže više poruka (Asman 2011: 290-292).

Jasno je da mesta nisu puna samo različitih vrsta znakova koji prenose simboličko značenje, već su ti znaci ono što čini razliku između

¹ Prema grčkoj legendi, Antej je bio div čija je snaga dolazila iz kontakta sa zemljom. Herakle ga je savladao kada mu je onemogućio da dotakne tlo.

dva određena mesta za svakog pojedinca. S obzirom na to da nije reč o apstraktnim simbolima u prostoru, ovakva mesta ne utiču na svakog isto, kao što ni iskustva i predznanja logoraša, članova njihovih porodica, istoričara ili đaka nisu identična. Svaki, dakle, posetilac na drugi način osmišljava mesto sećanja i povezuje vlastitu biografiju sa njim. Slično, u različitim istorijskim periodima isto sećanje nije bilo niti podjednako važno niti politički upotrebljivo. U oba slučaja, slika (o) prošlosti zavisi od interesa. Drugim rečima: „Mesta sećanja su istorijske pozornice sa delom materijalnih ostataka koja povezuju opažljivu sadašnjost sa izmišljenom i osmišljenom prošlošću“ (Kuljić 2006: 121).

Naravno da ostaci prošlosti ne mogu govoriti bez posrednika. Zato nije osnovno pitanje šta govore ostaci prošlosti, nego kako se njihov smisao tumači (Kuljić 2006: 122-123). Pokušaji interpretacije događaja na mestima traume višestruko su komplikovani. Više je razloga za to. S jedne strane, mnogi masakri su se desili na prostorima koji su namerno nepristupačni, dok neka druga zlodela ili ne mogu da se lociraju ili su toliko rasprostranjena, da ne mogu da se vežu za jedinstven prostor. Uzmimo za primer holokaust. U njegovu memorijalizaciju uključeno je nebrojano mnogo mesta - od onih stvarnih do simboličnih - što u mnogome otvara prostor manipulisanju činjenicama. S druge strane, neka stvarna mesta zločina postoje i lako su dostupna, ali nemaju preživle artefakte ili attribute koji povezuju lokaciju sa događajem koji se komemoriše. U tim slučajevima interpretacija, pak, može da bude neefikasna, a rekonstrukcija teška, budući da je vrednost najkomplikovanije nadomestiti. Takođe, postoje primeri mnogih ruralnih mesta, koji danas liče na najfinije mirne pastoralne scene, a u prošlosti su bila mesta horora. Problem predstavlja i turistička eksploatacija, odnosno motivacija posetilaca, zbog čega imamo situacije da su neki aspekti ljudske neprijatnosti preformulisani u zabavu, umesto u sramotu. Nije samo prolaznost vremena ono što omekša mesta zločina, već i to što posetioci teško mogu da ostvare ličnu vezu s nečim što im je vremenski toliko daleko. To dalje, postavlja mnoga pitanja, a kao najznačajnije nameće sledeće: ako je „izlečenje“ pitanje protoka vremena, koliko onda treba da prođe da bi zločin postao prihvatljiva zabava i za koju grupu? (Kuljić 2006: 115).

U istoriji čovečanstva ostali su zabeleženi i obratni procesi, kojima su se spomeni na traumu namerno potiskivali. Kuljić kao primer navodi nemušta mesta (Nicht Orte), odnosno prostore bez istorije, prolazna mesta, pokretna mesta, postavljena po zakonima tržišta, a ne istorijskog značaja. Nemušta mesta nastaju kada se na mestu stradanja izgradi hotel ili odmaralište ili robna kuća, kako nas ona ne bi opterećivala vlastitom

istorijom. Tako neka mesta sećanja postaju virtuelna - u slučajevima kada ih nije moguće uništiti, uvek postoji opcija da ih možemo ignorisati, a događaje za koje se vezuju ne pominjati. Ti su postupci pravdani različitim argumentima u kontekstu štetnosti prisećanja na zločine zbog neminovne instrumentalizacije prošlosti. Ne samo što se stradanja iz prošlosti lako instrumentalizuju i postaju ideologija pravdanja novih zločina, već se i samo pamćenje u toku komercijalne upotrebe banalizuje, romantizuje i obezvređuje (Kuljić 2006: 125).

Međutim, interesovanje za ovakva mesta ne jenjava. Fakat je da je UNESCO 1979. uvrstio Aušvic na listu svetske baštine, 1996. kupolu atomske bombe u Hirošimi, a ostrvo Roben kod Kejptauna gde je bio zatvoren Nelson Mendela 1999. O globalnoj groznici da se komemoriraju zločini kroz sve veće otvaranje memorijalnih muzeja da i ne govorimo (više u Logan, Reeves, 2009).

Kratak istorijski pregled razvoja spomeničkog nasleđa u regionu

Države nastale na tlu nekadašnjih jugoslovenskih republika, tragajući za novim identitetima, već godinama pokušavaju da ostvare i osiguraju sopstvenu interpretaciju prošlosti. Bilo da to čine kroz spomenike ili raznovrsne vidove obeležavanja sećanja na minula vremena, ti postupci u javnim prostorima postali su veoma važni za uspostavljanje komunikacije raznih društvenih grupa i formiranje njihovih vrednosti. Jer veza između kolektivne memorije i kolektivnog zaborava je uzročno posledična. Javno pamćenje uvek podrazumeva potiskivanje nekih drugih sećanja i obratno (Manojlović Pintar, Ignjatović 2007: 15).

Kada govorimo o teritoriji zapadnog Balkana, mali broj spomenika je podignut u javnim prostorima tokom 19. veka. Kada je 1918. osnovana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca novosagrađeni spomenici su predstavljali sećanja na heroizam i patnju rata. Kako je ta država bila sastavljena od pobednika, ali i gubitnika, taj „herojski“ narativ se poštovao samo u određenim njenim delovima (Pejić 2012: 10).

U Kraljevini Jugoslaviji, od 1929. godine promovisala se ideja jugoslovenstva i najčešći su bili spomenici vojnicima, a zatim i kraljevskoj porodici Karađorđević. Ostalo je zabeleženo da je „između 1923. i 1940, oko 215 obeležja spomenika ili memorijala posvećenih pokojnim vladarima podignuto“ (Pejić 2012: 10). Bez obzira na to ko ih je finansirao, nije postojala neka državna, jedinstvena strategija niti uputstva koja su mogla da usmere ili kreiraju njihovu ideologiju (Manojlović Pintar, Ignjatović

2007: 23). Iako nijedan od ovih spomenika nije ostao sačuvan, vajari² koji su ih kreirali biće ponovo angažovani u novoj Jugoslaviji.

Posle Drugog svetskog rata počinju da se formiraju ideološke komisije koje su, uslovno rečeno, kontrolisale pamćenje. Tako je godine 1952. uspostavljen Državni odbor koji će rukovoditi akcijom obeležavanja i uređivanja istorijskih mesta iz Narodnooslobodilačke borbe na čelu sa Aleksandrom Rankovićem. Članovi odbora bili su zaduženi da osmisle i odrede koji spomenici treba da se podignu i kakvi muzeji da se formiraju, dok se o realizaciji ceremonijala brinuo SUBNOR - Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata. Šezdesete godine prošlog veka obeležile su mnogobrojne konferencije koje su kao temu imale memorijalizaciju i ideje oko njenih aktivnosti u prostoru. Deceniju kasnije, a pod uticajem socijalističkog patriotizma, pojavili su se prvi impulsi koji su motivisali povezivanje revolucionarnih ideja sa tradicijama ratovanja za nacionalna oslobođenja različitih jugoslovenskih naroda i narodnosti. To je dovelo do masovne proizvodnje skulptura, portreta i plaketa pojedinaca u njihovom svakodnevnom životu, obraćajući se njihovom ličnom identitetu. Da bi podržali tu misiju i uključili sve građane, počinju da se grade memorijalne parkove³ kao centralna mesta državnih i lokalnih manifestacija (Manojlović Pintar, Ignjatović 2007: 23-25). Njihovim formiranjem, uloga i značaj spomenika se proširuju, te oni od dekorativnih elemenata u prostoru ili reprezenata vladajućih režima postaju mesta ceremonijala i kolektivne komunikacije (Manojlović Pintar, Ignjatović 2007: 13).

Posle smrti Josipa Broza, rađa se prvi period izmišljanja tradicija i rušenja spomenika, koji će kulminirati raspadom Jugoslavije. Kako je prostorni okvir počeo da se menja, promenom granica menjao se i urbani pejzaž. Podela države, kao i nedostatak materijalnih objekata (spomenika, crkava, fabrika, mostova, prodavnica) oslabili su vezu sa lokalnim nasleđem i doveli u pitanje kolektivne vrednosti i sećanje (Pejić 2012: 10). Od devedesetih naovamo novostvorene države su pokazale različite stavove prema spomeničkom nasleđu Drugog svetskog rata. U Hrvatskoj je uništeno više od 3.000 spomenika, u Sloveniji, naročito u provinciji, podižu se spomenici saradnicima okupatora, u BiH se prevashodno ruše verski objekti, u želji da se misija konflikta skrene na religijsku ravan. U Srbiji je uništavanje spomenika fokusirano na rušenje onih koji su pred-

2 Nabrojmo neke od njih: Ivan Meštrović, Lojze Dolinar, Frano Kršinić, Antun Augustinčić i Sreten Stojanović...

3 Prave ih Bogdan Bogdanović, Vojin Bakić, Dušan Džamonja, Slavko Tihec, Miodrag Živković...

stavljali pripadnike drugih nacionalnosti. Opet jača četnička tradicija, ali i ono što može da pokaže ponovno uspostavljanje jedinstva države i crkve. U Makedoniji i Crnoj Gori je to imalo blažu formu (Manojlović Pintar, Ignjatović 2007: 26-28).

Savremene tendencije memorijalizacije u post konfliktom okruženju.

Veza mesta i nasleđa.

Spomenici kulture su vrste kolektivnog pamćenja i dobro organizovan skup poruka koje formatiraju javno znanje u javnom prostoru (Tuđman 2009: 93). Potvrda toga je indikovana u originalnom značenju reči spomenik, prema kojem on predstavlja artefakt koji podižu zajednice ili pojedinci da komemoriraju ili podsete buduće generacije na ljude, događaje, žrtve, verovanja i u tom smislu spomenik ima direktan uticaj na funkciju memorije (Choay 2001: 6).

Spomenici i memorijalna mesta su „prostorna sećanja“ koja određena mesta čine svetim. Prema Jangu, koji smatra da se uspeh svakog spomenika meri njegovom sposobnošću da sakupi više značenja, takvim tvorevinama sami sebe slavimo. Ozborn je mišljenja da su spomenici „geografije identiteta“, dok Olik i Robins tvrde da su memorijska mesta i prakse centralni prostor u kojem se dešavaju borbe oko identiteta. Te prakse nisu statične i njihove promene, kako kaže Feldman, reflektuju shvatanje zajednice o herojstvu ili žrtvovanju (David: 4). U tom smislu je izgradnja spomenika ne samo još jedna arena za političku debatu, već i napor da se nametnu prihvaćene činjenice generacijama koje dolaze. Slično je, prema mišljenju Lee David, bilo u svim naslednicama nekadašnje Jugoslavije, koje su gotovo po pravilu kao memorijsku shemu prihvatale revizionističku i anti-jugoslovensku agendu. To je bio trostruki proces - sve nove nacionalne države su uzele stare narative kako bi istakle svoju razliku i ujedno jedinstvenost u odnosu na susede. Revitalizuju se desničarske grupe i pokreti, te se iznova komunističko nasleđe i partizanska borba formulišu kao represivni. Uporedo s tim ustanovljavaju se novi praznici i načini njihovog obeležavanja (David: 5).

U višetničkim post konfliktom ambijentima, veoma je teško smisliti okosnicu zajedničke memorijalizacije. Revizija prošlosti je retko povezana s istorijskom naukom, ona uglavnom podrazumeva reinterpretaciju u skladu s dnevno-političkom situacijom. Zato savremene tendencije nalažu da podizanje spomenika, kompleksa ili uspostavljanje memorijskih mesta bude podstaknuto prethodnim konsultativnim procesima

i kompromisom zainteresovanih strana. Samo na taj način mogu da se uspostave prekinute veze u multietničkim zajednicama. U takvim situacijama, podseća Lea David, nužno je skretanje sa konkretnih sećanja na apstraktne ideje, budući da je se tako, uz izbegavanje detalja, najprikladnije odaje počast određenim kategorijama građana.⁴

U poslednjoj deceniji 20. veka u regionu Zapadnog Balkana dižu se spomenici herojima i žrtvama građanskih ratova devedesetih, ali i oni posvećeni stradanjima pod komunistima ili međunarodnom zajednicom. Bilo je nekoliko modela koji su korišćeni u izgradnji novog spomeničkog identiteta u novim državama nastalim iz nekadašnje Jugoslavije. Kao prvi pristup u svom članku „Politike sećanja i izgradnja spomenika u Jugoistočnoj Evropi“ Milena Dragičević Šešić navodi anti-kulturu, koja je težila da uništi tragove zajedničke komunističke i antifašističke prošlosti. To je rađeno na dva načina - prisvajanjem (na primer skidanje petokraki sa spomenika ili njihovo prefarbavanje) i eliminisanjem (navodno „spontano“ nestajanje svih elemenata koji su podsećali na prošli, zajednički život).⁵ Drugi, dosta ređi model predstavlja kulturalizacija, odnosno dekontekstualizacija kroz univerzalizaciju ili muzealizacija.⁶ Izmeštanjem spomenika s njihovih originalnih mesta oni gube političko značenje i kontekst. Kulturalizacija u kontekstu poštovanja „nasleđa drugih“ na našem podneblju još nije zaživela (Dragičević Šešić 2012: 70-96). Umetnički krugovi ovog perioda uspostavili su model neslaganja, odnosno kreativni dijalog. Oni su se sopstvenim vizijama suprotstavljali nazadnim politikama i retrogradnim idejama svih zemalja zapadnog Balkana.⁷

4 Uzmimo za primer vojnike. Da li ih se sećamo kao ubica ili oslobodilaca? Lea David savetuje da se krene od ideje da su ratovi su loši, ali oni za oslobođenje su neizbežni. Zato su prave žrtve oni koji su vodili te ratove. Ne neke konkretne, nego ratove uopšte. Taj postupak uopštavanja krucijelan je i za međunadornu podršku. Umesto da se prihvati odgovornost, pronalazi se način da se približe nacionalna i međunarodna očekivanja.

5 U BiH je to bilo najsloženije, pa se tako u zavisnosti od etničke prevage na određenoj teritoriji sprovelo eliminisanje ili prisvajanje određenih spomenika.

6 Primer je premeštanje statue Borisa Kidriča autora Nikole Jankovića iz centra Beograda u Park skulptura Muzeja savremene umetnosti.

7 Mrđan Bajić je napravio seriju *virtuelnih spomenika za Yugomuzej*. Inspirisan događajima i mitovima koji su stvorili ali i uništili Jugoslaviju, umetnik je proučavao uspomene i na Titovo i na Miloševićevo doba. Svaka njegova virtuelna skulptura je spomenik koji memorijalizuje ključne događaje koji su doveli do građanskog rata i raspada države. Više u: Dragičević Šešić, M. (2012) Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / *Memory policies and monument building in southeastern Europe*, u *Sećanje grada/Memory of the city*, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu, (Beograd: Kulturklamer): 70-95.

Konačno ili okončano? Tranzicioni jaz

Nekada je na teritoriji od Trsta do Urala postojalo svega šest država. Danas ih ima 23, pisao je Hobsbom, a preneo Kuljić. Kako je novim državama uvek potrebna i nova prošlost, popularnost izmišljenih tradicija ne treba da čudi.

Tranziciona pravda, ljudska prava i evropski projekti doprineli su da se u regionu koji je pretrpeo tešku prošlost kao model za prezentovanje tragične prošlosti vrlo često primenjuju standardi memorijalizacije po „zapadnjačkom“ modelu sećanja. Takva rešenja nisu postigla nijedan od svojih ciljeva, budući da lokalna zajednica sa njima nije mogla da se identifikuje. Njihov doprinos se, prosto rečeno, svodi na dodvoravanje evropskoj zajednici kroz lažnu poboljšanu sliku stvarnosti. Oni su formalni spomenici bez dubljeg značenja i neretko uvredljivi.⁸

„Politike spomenika u novoosnovanim državama na Balkanu bile su deo politika renacionalizacije, ponovo stvarajući (izmišljajući) posebne identitete zasnovane na određenim tradicijama i 'izabranim' sećanjima, i stvarajući uslove za širenje poruka i članovima svoje i u okviru drugih zajednica, fokusirajući se na zasebna sećanja, vrednosti i prakse koje stvaraju nove podele. U skladu s tim, razvijeno je mnoštvo narativa, ali još uvek oslanjajući se na glavnu i jedinu istorijsku retoriku nezavisnosti (slavne herojske prošlosti). Očigledno je da su kulturne politike još uvek zasnovane na nacionalnom i etničkom identitetu, čime zanemaruju građane i njihovo pravo na kulturu kao individualno ljudsko pravo.“ (Dragičević Šešić 2012: 94).

Lako je biti ponosan na patnje, ali je mnogo teže priznati krivicu. I zato kada govorimo o baštinjenju zločina i mesta na kojima su se odigrali, nije dovoljno samo da ih ne zaboravimo, već je neophodno da ih pamtimo ispravno. Preciznije: „Tko god ne bude ispravno pamtio pogoršat će vlastitu infekciju te zaraziti druge samim činom pamćenja“. Ove reči izgovorio je Rihard fon Vajceker (Richard von Weizsäcker) 1985. godine, u Nemačkom saveznom parlamentu. (Volf 2011: 22) Tvrdnjom da je pogrešno pamćenje zapravo gore od pamćenja zala uopšte, te da takvim postupkom i sami činimo zlo delo, Miroslav Volf otišao je, čini se, nekoliko koraka dalje.

Memorijalizacija disonantnog nasleđa, te prostora za koji se vezuje, u bivšoj Jugoslaviji može i treba da ima dva pravca. S jedne strane treba promovisati pozitivnu prošlost, ali s druge pokretanjem neprijatnih

8 Odličan primer je spomenik veteranima u Savskoj ulici u Beogradu.

pitanja nova društva bi bila u mogućnosti da izbegnu iskustva ranijih socijalističkih praksi kada je potisnuto pamćenje negativne prošlosti i kolektivna amnezija bila probuđena u vreme političke i ekonomske dezintegracije. Raniji memorijalni parkovi podizani posle Drugog svetskog rata nisu imali eksplicitne religiozne, etničke niti političke simbole. Oni mogu da se prerade, a mogu da posluže i kao uzor za podizanje novih. S tim u vezi, ključan metod je dijalog. Proces koji je pratio podizanje spomenika za šest miliona ubijenih Jevreja tokom Drugog svetskog rata u Berlinu, a oko kojeg se vodila diskusija od 1988. do inauguracije 2005, dakle gotovo 17 godina, može da posluži kao primer dobre prakse.⁹

Literatura:

- Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX vek.
- Ashplant, T. G., Dawson, G. and Roper, M. (eds.) (2004). *Commemorating War: The Politics of Memory*. News Brunswick: Transaction Publishers.
- Buruma, J. (2002). *Plata za krivicu - uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*. Beograd: Samizdat B92.
- Choay, F. (2001). *The invention of historic monument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- David, Lea. „A difficult past in Serbia: The State-sponsored project of remembering and forgetting.“ Pristupljeno 20. 3. 2015. URL: https://www.academia.edu/5003324/A_Difficult_Past_in_Serbia_The_State-sponsored_Project_of_Remembering_and_Forgetting_-_ASN_2012.
- Dragičević Šešić, M. (2012). Politike sećanja i izgradnja spomenika u jugoistočnoj Evropi / Memory policies and monument building in southeastern Europe, u *Sećanje grada/Memory of the city*, ured. Dušica Dražić, Slavica Radišić i Marijana Simu, (Beograd: Kulturklamer): 70-95.
- Gervas, S. i Rose, F. (ur.) (2010). *Mesta Evrope*. Beograd: XX vek.
- Knige, F. i Fraj, N. (prir.) (2011). *Posvećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*. Novi Sad - Beograd: Platoneum - Savez jevrejskih opština Srbije.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja - teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Logan, W. and Reeves, K. (Eds.) (2009). *Places Of Pain And Shame: Dealing With 'Difficult' Heritage* London: Routledge.

9 Više o debati koja je vođena oko podizanja memorijala u: Uwe Neumärker, „Germany's Memorial to the Murdered Jews of Europe. Debates and Reactions,“ *Filozofija i društvo*, XXIII 4 (2012): 139-147.

Društveni prostor i kulturnoistorijska značenja

- Macdonald, S. (ed.) (2006). *A Companion to Museum Studies* Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Manojlović Pintar, O. and Ignjatović, A. (2007). *Historical Memory and Memorials, Policy Paper 02*. Beograd: UNDP.
- Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26: 7-24.
- Pejić, B. (2012). Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći, u *Monumenti. Promenljivo lice sećanja*, ured. Daniel Brumund, Christian Pfeifer, (Beograd: FZF): 10-13.
- Potkonjak, S. i Pletenac, T. (2011) Kada spomenici ožive - 'Umjetnost sjećanja' u javnom prostoru. *Stud. ethno. Croat*, vol. 23: 7-24.
- Poulot, D. (1998) The Birth of Heritage: 'le moment Guizot'. *Oxford Art Journal*, Vol. 11, No. 2: 40-56.
- Smith, L. (2006). *The Uses of Heritage*. London and New York: Routledge.
- Tuđman, M. (2009). *Informacijsko ratište i informacijska znanosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Volf, M. (2011). Kako ispravno pamtiti zlodjela, u *Opasna sjećanja i pomirenje. Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*, ured. Srđan Sremac, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević (Rijeka: Ex Libris, 2011): 13-33.

HERITAGE'S (AND) PLACE IN SPACE OF MEMORY

Summary: When the end of the 20th century brought ethnically motivated conflicts in Europe, as well as hostilities within the borders of repressive regimes in other parts of the world, it was clear that no existing form of remembrance and didactics aimed at preventing the recurrence of crimes had succeeded. A new, dissonant heritage cast a shadow over the slogan never again, and thus a valid question has been raised - if this legacy is to be protected, what would be the most appropriate model for that? The answer to the aforementioned dilemma has taken shape through reflection on ways to connect memory, as an element of intangible heritage, to physical space, and through research on ways to interpret this relationship as a subject of museology/ heritology.

The fact that some place is both "category of thought" and "constructed reality" is an important factor in thinking about heritage that affects its value and meaning. Although the physical aspect of the heritage makes it to be seen as unchangeable, its meaning, in fact, is never fixed, but is agreed and is subject to change. As such, memory places do not survive because of their material objectivity, or just for their own aesthetics and symbolism, but primarily because of the active role they have in the process of building collective identities. Heritage is linked to the semiotic approach of the space in three different ways. Monuments, objects, and events and persons from the past, along with their methods of interpretation, are often the primary means through which some city creates a separate distinctive identity. From this point of speaking, new cities are lacking identity just because they are mute in this context. Second, with keeping the material objects of the past we inevitably keep and their accumulated messages. Finally, since legacy is product of deliberate creation of the ruling elite, then its production is effective medium for conveying messages between the rulers and the ruled. In this context, we are interpreting both conservation and management of the dissonant heritage that was created as a result of the civil wars in the former Yugoslavia. There is no manual, rule or prescription as to how the memorials should look like, nor is there a guarantee that they will fulfil their purpose. What is the aim of its creating? Regret? Learning? To remember the past and confront its contemporary legacy? There is not a single correct answer, as there is not a single obstacle. It takes a lot of will and courage to tackle the difficult histories in sensitive political circumstances. If we add the insufficient government support to the considerations, the work appears to be in vain. Nevertheless, things can change systemically; but if the actors and the victims themselves lack the power to reconcile, it becomes a Sisyphian task. Still, as the guardians of heritage and museum professionals, we all have the obligation to decide on our roles in this issue.

Key Words: dissonant heritage, memory, place, space, ex Yugoslavia, interpretation